

כבוד ועונג שבת (שיעור 8)**מקח וקניין בשבת**

יחידה מספר 34

בשיעור הקודם התחלנו ללמוד את הנושא של "ממצוא חפצך ודבר דבר". למדנו שיש דיבור ויש עיסוק המתאימים לשבת, ואילו עיסוק ודיבור בדברים הפוגעים בקדושת וכבוד השבת, אסור.

א. איסור מקח וממכר בשבת

איסור מקח וממכר בשבת אינו אחד מל"ט אבות המלאכה, ואינו מופיע במפורש במשנה ובתוספתא. הוא רמז במספר משניות:

משנה מסכת ביצה פרק ג משנה ו

אין נמנין על הבהמה לכתחלה ביום טוב

הגמרא מבארת את המשנה –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף כז עמוד ב

מאי אין נמנין? אמר רב יהודה אמר שמואל: אין פוסקין דמים לכתחלה על הבהמה ביום טוב

רש"י מסכת ביצה דף כז עמוד ב

אין פוסקין דמים - דמקח וממכר בשבת וביום טוב אסור

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ביצה פרק ג משנה ו

אין נמנין, שאין פוסקין דמיה ביום טוב, כגון שיאמרו בהמה זו בעשרה זוזים נקחנה לעשרה אנשים זוז לכל אדם

וכן בביאור הגמרא למשנה זו –

משנה מסכת ביצה פרק ה משנה ב

לא דנין ולא מקדישין ולא חולצין ולא מיבמין ... לא מקדישין ולא מעריכין ולא מחרימין ולא מגביהין תרומה ומעשר כל אלו ביום טוב אמרו קל וחומר בשבת

במשנה זו נאסרו הפעילויות של בית הדין (לדון, לנהל חליצה, וכדו'), וכן פעולותיו של ההקדש.

מדוע? הגמרא מבארת –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף לז עמוד א

טעמא מאי? - גזירה שמא יכתוב לא מקדישין ולא מעריכין ולא מחרימין - גזרה משום מקח וממכר

רש"י מסכת ביצה דף לז עמוד א

שמה יכתוב - פסק דין לדינין, ושטר אירוסין לקדושין, ושטר חליצה לחולצת וכתובה ליבמה

מפשטות הגמרא עולה כי פעילות בית הדין נאסרה שמא יתעדו בכתב את הפעילות. פעולות הקשורות להקדש נאסרו כגזירה משום מקח וממכר.

מעניין הוא שגזירה זו אינה נזכרת במשניות או בתוספתא. לתנאים היה מובן מאליהם וכל כך ברור שאסור לקנות ולמכור, שהם לא הזכירו את האיסור מפורשות, אלא רק את האיסור של הפעילויות הקשורות להקדש, שהן נאסרו כגזירה משום מקח וממכר.

מדוע מקח וממכר נאסר? רש"י מציע שני פירושים:

רש"י מסכת ביצה דף לז עמוד א

משום מקח וממכר – דלמקח וממכר דמו, שמוציא מרשותו לרשות הקדש. ומקח וממכר אסור – 1. מן המקרא, דכתיב 'ממצוא חפצך ודבר דבר'. 2. אי נמי: מקח וממכר אתי לידי כתיבה שטרי מכירה, ואם תאמר: הויה לה גזרה לגזרה, כולה חדא גזרה היא.

לפי הפירוש הראשון, איסור מקח וממכר כלול באזהרת הנביאים "ממצוא חפצך", בו אנו עוסקים בשיעורים אלה. לפי האפשרות השנייה, זו גזירה שמא יכתוב (יש לציין שאם ההקדשה נאסרה שמא יכתוב, את דברי הגמרא נסביר כך – אסור לעשות מעשה בית דין, גזירה שמא יכתוב. ואסור להקדיש, גזירה משום מקח וממכר, דבר שנאסר אף הוא שמא יכתוב).

❖ הרחבות – האם לפי שיטת רש"י מקח וממכר נאסר בשבת מדאורייתא? ודיון קצר ב"גזירה לגזירה"

הרמב"ם פוסק כאפשרות השנייה שהביא רש"י –

רמב"ם הלכות שבת פרק כג הלכה יב

... אסור ללוות ולהלוות גזירה שמא יכתוב, וכן אסור לקנות ולמכור ולשכור ולהשכיר גזירה שמא יכתוב ...

הלכה יד

אין דנין בשבת ולא חולצין ולא מיבמין ולא מקדשין גזירה שמא יכתוב, ואין מקדשין ולא מעריכין ולא מחרימין מפני שהוא כמקח וממכר

אם כך, לפי האפשרות הראשונה שהובאה בדברי רש"י, מדובר בחלק מאיסור "ממצוא חפצך". ואילו לפי האפשרות השנייה, וכך נקט הרמב"ם, הדבר נאסר מדרבנן שמא יכתוב.

אך נראה שלאיסור זה יש שורשים עתיקים יותר. עמוס הנביא פנה לרשעי דורו, שהקפידו מאוד על שמירת השבת, חלזלו מאוד בבין אדם לחברו –

עמוס פרק ח, ד-ו

שָׁמְעוּ זֹאת הַשָּׂאִפִים אֲבִיוֹן וְלִשְׁבִית עֲנוּי עֲנִי אֶרֶץ: לֵאמֹר מָתִי יַעֲבֹר הַחֲדָשׁ וְנִשְׁבִּיחָה שְׁבֵר, וְהַשְּׁבִית וְנִפְתָּחָה בָר, לְהַקְטִין אִיפָה וְלְהַגְדִיל שֶׁקֶל, וְלַעֲנוֹת מְאֹזְנֵי מְרָמָה: לְקִנּוֹת בְּכֶסֶף דָּלִים וְאֲבִיוֹן בְּעֵבֹר נְעֻלִים וּמְפַל בָּר נִשְׁבִּיר:

רשעי דורו של עמוס הקפידו מאוד שלא לסחור בשבת, והתקשו להמתין לצאת השבת בכדי להטות את המשקל ולעשוק את האביונים. אמנם מדובר ברשעים גדולים, העושים דלים ולוקחים אותם לעבדים, אפילו להם היה ברור מאליו שלא עוסקים במסחר בשבת!¹ ירמיהו הנביא הראה את הקשר בין מלאכת הוצאה מרשות לרשות לבין מסחר –

ירמיהו פרק יז, כא-כג

כֹּה אָמַר ה' הַשְּׁמֵרוּ בְּנִפְשׁוֹתֵיכֶם וְאַל תִּשְׂאוּ מִשָּׂא בְיוֹם הַשְּׁבִית וְהִבְאֵתֶם בְּשַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם: וְלֹא תוֹצִיאוּ מִשָּׂא מִבְּתֵיכֶם בְּיוֹם הַשְּׁבִית וְכָל מְלֶאכֶה לֹא תַעֲשׂוּ וְקִדְשַׁתֶּם אֶת יוֹם הַשְּׁבִית כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִי אֶת אֲבוֹתֵיכֶם:

מהדברים משמע שאיסור הוצאה מרשות לרשות הוא סוג של גדר וסייג מפני המסחר. משמע שבמובן מסוים המסחר פוגע בשבת בצורה עמוקה יותר, שלא באה לידי ביטוי במלאכה עצמה.

בתקופת בניין הבית השני, נחמיה הנהיג הליך משמעותי של החזרת גולי בבל ששבו לארץ ישראל, וישבו סביבות ירושלים, בתשובה. אחד האיסורים שנחמיה התמודד איתם הוא איסור המסחר בשבת –

נחמיה פרק יג, טו-כב

בְּיָמַי הִקְהֵה רְאִיתִי בִיהוּדָה דְרָכִים גְּתוֹת בְּשַׁבָּת וּמִבִּיאִים הַעֲרָמוֹת וְעֹמְסִים עַל הַחֲמֹרִים וְאֶף יַיִן עֲנָבִים וְתַאֲנִים וְכָל מִשָּׂא וּמִבִּיאִים יְרוּשָׁלַם בְּיוֹם הַשְּׁבִית וְאֶעֱיֵד בְּיוֹם מִכְרָם צִיד: וְהַצָּרִים יֹשְׁבוּ בָהּ מִבִּיאִים דָּאָג וְכָל מִכָּר וּמִכְרִים בְּשַׁבָּת לִבְנֵי יְהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם: וְאָרִיבָה אֶת חֲרֵי יְהוּדָה וְאֶמְרָה לָהֶם מָה הַדָּבָר הַרְעָה הַזֶּה אֲשֶׁר אַתֶּם עֹשִׂים וּמְחַלְלִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִית: הֲלוֹא כֹה עָשׂוּ אֲבוֹתֵיכֶם וַיָּבֵא אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ אֶת כָּל הַרְעָה הַזֹּאת וְעַל הַעֵיר הַזֹּאת וְאַתֶּם מוֹסִיפִים חֲרוֹן עַל יִשְׂרָאֵל לְחַלֵּל אֶת הַשְּׁבִית: פ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר צָלְלוּ שַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם לִפְנֵי הַשְּׁבִית וְאֶמְרָה וַיִּסְגְּרוּ הַדְּלָתוֹת וְאֶמְרָה אֲשֶׁר לֹא יִפְתְּחוּם עַד אַחַר הַשְּׁבִית וּמִנְעֲרֵי הַעֲמֻדָתִי עַל הַשַּׁעֲרִים לֹא יָבֹא מִשָּׂא בְיוֹם הַשְּׁבִית: וַיְלִינוּ הַרְכָּלִים וּמִכְרֵי כָל מִמְכָּר מִחוּץ לְירוּשָׁלַם פַּעַם וּשְׁתַּיִם: וְאֶעֱיֵדָה בָּהֶם וְאֶמְרָה אֲלֵיהֶם מַדּוּעַ אַתֶּם לֹנִים נֶגֶד הַחוּמָה אִם תִּשְׁנֹנוּ יָד אֲשַׁלַּח בְּכֶם מִן הָעֵת הַהִיא לֹא בָאוּ בְשַׁבָּת: ט

נחמיה נעל את השערים ובכך מנע את כניסת הסוחרים לעיר. הללו לא ויתרו, עד שנחמיה נאלץ לנצל את סמכויות השלטון שהמלך הפרסי נתן לו ואיים עליהם.

במכילתא מובא לימוד מפתיע –

מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה ט

ושמרתם את היום הזה לדורותיכם למה נאמר והלא כבר נאמר כל מלאכה לא יעשה בהם. אין לי אלא דברים שהם משום מלאכה דברים שהם משום שבות מנין ת"ל ושמרתם את היום הזה להביא דברים שהן משום שבות

התנאים דורשים את איסורי השבות מפסוק בתורה. לכאורה יש כאן סתירה. אם הלימוד הוא מפסוק, הרי שכבר אינו איסור שבות מדרבנן – הוא רמז בתורה! הרמב"ן מבאר –

¹ יש לציין שפרשנים רבים פירשו את המילה "שבת" בפסוקים אלה במובן של "שמיטה", או מחמת שלא מעבדים את השדות בשמיטה, כך שסוחרים השביעית מרוויחים מהמיעוט המצוי בשוק (עייין רש"י), או מחמת שבשמיטה ניתן לאסוף את היבול בחינם, והסוחרים ממתינים לסופה בכדי שיוכלו לעשוק את הקונים.

רמב"ן ויקרא פרק כג פסוק כז

נראה לי שהמדרש הזה לומר שנצטוונו מן התורה להיות לנו מנוחה ביי"ט אפילו מדברים שאינן מלאכה, לא שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות ולמלא החביות יין, ולפנות הכלים וגם האבנים מבית לבית וממקום למקום, ואם היתה עיר מוקפת חומה ודלתות נעולות בלילה יהיו עומסים על החמורים ואף יין וענבים ותאנים וכל משא יביאו ביי"ט ויהיה השוק מלא לכל מקח וממכר, ותהיה החנות פתוחה והחנוני מקיף והשלחנים על שלחנם והזהובים לפניהם, ויהיו הפועלים משכימין למלאכתן ומשכירין עצמם כחול לדברים אלו וכיוצא בהן, והותרו הימים הטובים האלו ואפילו השבת עצמה שבכל זה אין בהם משום מלאכה, לכך אמרה תורה "שבתון" שיהיה יום שבייתה ומנוחה לא יום טורח. וזהו פירוש טוב ויפה

שיטת הרמב"ן דורשת ביאור. היכן עובר הגבול בין האסור מדרבנן לבין האסור מן התורה? הריטב"א מבאר את דברי רבו –

חידושי הריטב"א מסכת ראש השנה דף לב עמוד ב

וברם צריך את למידע דכל מאי דאמרין בכל דוכתא שבות דרבנן לאו למימרא שאין לנו שבות מן התורה כלל, דא"כ נמצאת שבת כחול מן התורה שהחנניות פתוחות ואוצרות תבואה ויין, ומטלטלין חפצים מבית לבית דרך כרמלית ומודדין ושוקלין ומונין, ואינו בדין שאסרה תורה הוצאה כגרוגרת והתירה העמל הגדול הזה שא"כ אין זה יום מנוחה, אלא כך עיקרן של דברים כי בכלל מצות עשה שבות של תורה לשבות ממלאכות יש לשבות מכל שבות דרך כלל שלא לעשות שבת כחול, אבל בכל פרט ופרט כי עביד ליי' וזהיר באיך דלא הוי שבת כחול הוי שבות דרבנן, נמצא שיש לשבות עיקר מן התורה, ולפיכך העמידו בו חכמים דבריהם במקומות הרבה לדחות מצוה של תורה, וזו מרגליות שבידינו מרבינו הרמב"ן מפי מורינו ז"ל

מהו ההבדל בין שבות דרבנן לבין ל"ט מלאכות השבת?

הריטב"א מבאר את דברי הרמב"ן –

כאשר אדם עובר על מלאכה מל"ט מלאכות, מעשה זה הוא חילול שבת דאורייתא.

כאשר אדם עובר על אחד מאיסורי ה'שבות', הוא עובר על איסור דרבנן. על עשה דאורייתא של "שבתון" האדם עובר רק אם הוא מנהל את המסחר שלו כרגיל.

מהדברים עולה של"ט מלאכות הם דברים אסורים בשבת בפני עצמם, ואילו איסורי השבות נועדו לייצר אווירה ותודעה שמבטאים את קדושת השבת. איסור תורה יהיה כאשר תהיה אווירה של שוק, דבר שקורה אם אדם מנהל את עסקיו ממש. כאשר אדם חורג מהאווירה באופן חד פעמי, אין כאן איסור תורה, מכיוון שאין בכוחה של פעולה אחת לפגוע בכל האווירה. מצד שני, חז"ל אסרו את כל הפעולות המובילות לאיסור זה גם באופן פרטני. לכן כאשר אדם עובר על איסור שבות, הוא עבר על איסור דרבנן, שאם יעשה אותו בשבת דרך קבע – ייחשב איסור דאורייתא. דברים מעין אלה רמזים אף בדברי הרמב"ם.

רמב"ם הלכות שבת פרק כא הלכה א

נאמר בתורה "תשבות", אפילו מדברים שאינן מלאכה – חייב לשבות מהן, ודברים הרבה הן שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות ומהן דברים אסורים גזרה שמא יבוא מהן איסור סקילה

הרמב"ם פתח בציטוט פסוק מהתורה, וסיים בציטוט דברים רבים שאסרו חכמים. האם מדובר בחיוב "תשבות" דאורייתא, או גזרות ותקנות מדרבנן? המגיד משנה ביאר את דבריו –

מגיד משנה הלכות שבת פרק כא הלכה א

כוונת רבינו היא שהתורה אסרה פרטי המלאכות המבוארות ע"פ הדרך שנתבארו עניניהן ושיעוריהן ועדיין היה אדם יכול להיות עמל בדברים שאינן מלאכות כל היום לכך אמרה תורה תשבות. וכ"כ הרמב"ן ז"ל בפירוש התורה שלו ובאו חכמים ואסרו הרבה דברים

אם כך, גם ברמב"ם ישנה הבחנה בין שני דברים – אסור מדרבנן לקנות ולמכור בשבת. והעוסק במקח וממכר דרך קבע עובר על עשה דאורייתא, שציוותה התורה "תשבות". וכך פסק החתם סופר –

שו"ת חתם סופר חלק ה - השמטות סימן קצה

מפורש בנחמיה ... דיושב בחנות ומוכר ולוקח הוא מחלל שבת כמה שכתוב בפירוש. האמנם נמצא בדברי חכמי התלמוד 'מקח וממכר בשבת אסור מדרבנן' ... והיינו באקראי ליקח דבר מחבירו, דבר מאכל או שום דבר בארעי ואקראי, זה אינו בכלל דברי נחמיה הנ"ל, ואסרוהו התלמודים. אבל הקובע מקח וממכר, ופותח חנותו בשבת, ושוכר ומשכיר – הרי הוא מחלל שבת בפרהסיא

לסיכום:

בגמרא (מסכת ביצה דף לז ע"א) מובא שאסור להקדיש וכדו' גזירה משום מקח וממכר. אך לא הוסבר מדוע מקח וממכר אסור.
 רש"י מציע שתי אפשרויות –
 א. מקח וממכר כלול ב"ממצוא חפצך ודבר דבר".
 ב. גזירה שמא יכתוב.
 הרמב"ם פסק כאפשרות השנייה.

אך לאיסור יש שורשים עתיקים יותר.
 איסור מקח וממכר בשבת מתואר כחילול שבת חמור בספר נחמיה (פרק יג). על סמך דברי המכילתא, הרמב"ן למד שציווי התורה שהשבת והחג יהיו "שבתון" מחייב אותנו להימנע מעיסוק במסחר הקבוע שלנו. הריטב"א ובעקבותיו החתם סופר, ביארו שמקח וממכר באופן קבוע הוא איסור תורה, שהרי אינו מקיים את מצוות ה"שבתון" של השבת. מה שאסרו חז"ל הוא אפילו פעולה בודדת של מקח וממכר, שבעשייתה לא שינה את אוירת השבתון, אך חז"ל אסרו אותה. גם הרמב"ם (בתחילת פרק כ"א מהלכות שבת) כתב שמתוך ציווי התורה "תשבות" גזרו חז"ל את גזירותיהם ותקנותיהם, וביאר המ"מ שכוונתו לאותו ההסבר – כל פעולה מסוימת היא איסור דרבנן, עמל בשבת כהתנהלות כללית היא עבירה מדאורייתא.

ב. מתנות בשבת ויום טוב

למדנו לעיל את המשנה שאסרה הקדשה בשבת ויום טוב מכיוון שהיא דומה למקח וממכר. כמובן ש"ממך הכל, ומידך נתנו לך", אך פעולה זו נאסרה מפני שהאדם נותן משהו שלו לקב"ה (אודות היחס בין משנה זו לבין הקדשה לבית הכנסת, מכירת עליות וכדו' עסקנו בשיעור הקודם). פעולה זו נעשית ללא קבלת תמורה מוגדרת. אם כך, לכאורה איסור מקח וממכר כולל נתינת מתנות, ולא רק נתינה עם תמורה! באור זרוע מופיעה הקבלה בין איסור הקניין שבהקדשה ובנתינת מתנה –

ספר אור זרוע חלק ב - הלכות שבת סימן נ

כשהקדיש והחרים, הרי כבר יצא מרשותו מיד, ודמי כאלו מכר, שהרי גם ליתן מתנה בשבת אסור

❖ הרחבות – האם האיסור הוא על הנותן, על המקבל, או על שניהם?

וכן מדברי הרמב"ם משמע שאסור לתת מתנות בשבת –

רמב"ם הלכות מכירה פרק ל הלכה ז

המוכר או הנותן בשבת, ואין צריך לומר ביום טוב, אף על פי שמכין אותו – מעשיו קיימין

הרמב"ם כותב שהמוכר או נותן בשבת או יום טוב חייב מלקות-מכות מרדות מדרבנן. משמע שעובר על אותו איסור.

אך מקורות רבים מורים על כך שמותר לתת מתנות בשבתות וימים טובים.
 בפרק קודם בספר נחמיה, נחמיה מכנס את העם בראש השנה להתפלל וללמוד תורה. בסוף המעמד העם הבין עד כמה מצבם הרוחני עגום, ושררה אווירת נכאים. על כך הורה להם נחמיה –

נחמיה פרק ח, י

וַיֹּאמֶר לָהֶם לְכוּ אֲכִלוּ מִשְׁמַנֵּי וְשִׂתוּ מִמִּתְקִים וְשִׁלְחוּ מְנוֹת לְאֵין נֶכֶן לוֹ כִּי קְדוֹשׁ הַיּוֹם לְאֲדֹנָינוּ וְאַל תַּעֲצְבוּ כִּי חֲדָתָה ה' הִיא מַעֲזָכֶם:

נחמיה הורה לעם לשלוח מאכלים לזקוקים לכך. שליחת מתנות הייתה נוהג קבוע מאוד גם בימי המשנה. במשנה נאמר מה מותר ומה אסור לשלוח ביום טוב² –

משנה מסכת ביצה פרק א משנה ט

בית שמאי אומרים אין משלחין ביום טוב אלא מנות ובית הלל אומרים משלחין בהמה חיה ועוף בין חייך בין שחוטין משלחין יינות שמנים וסלתות וקטניות אבל לא תבואה ורבי שמעון מתיר בתבואה.

משנה י

משלחין כלים בין תפורין בין שאינן תפורין ואף על פי שיש בהן כלאים והן לצורך המועד אבל לא סנדל המסומר ולא מנעל שאינו תפור רבי יהודה אומר אף לא מנעל לבן מפני שצריך אומן זה הכלל כל שנאותין בו ביום טוב משלחין אותו.

² רוב המקורות הבאים יהיו מהלכות יום טוב – החל מהמשנה והגמרא במסכת ביצה, ועד השולחן ערוך והפוסקים בסימנים תקט"ז ותקט"ח, העוסקים בהלכות יום טוב. המנהג הנפוץ היה לשלוח מנות ומתנות ביום טוב, ולא בשבת, מפני שביום טוב מותר לטלטל מרשות לרשות לצורך. בשבת, אין היתר שכזה, לכן קיים קושי טכני להעביר דברים מבית לבית. בימינו שברוב הקהילות יש עירוב שניתן לסמוך עליו, סוגיית נתינת מתנות רלוונטית להלכות שבת כמעט באותה מידה.

בית שמאי אומרים שמותר לשלוח רק מתנות המוכנות לאכילה ביום טוב, אך בית הלל חולקים, ואומרים שמותר לשלוח ביום טוב כל דבר שניתן ליהנות ממנו ביום טוב. הגמרא מרחיבה את זה מעבר לכך –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף טו עמוד א

זה הכלל כל שנאותין בו ביום טוב. רב ששת שרא להו לרבנן לשדורי תפלין ביומא טבא. - אמר ליה אביי: והא אנן תנן: כל שנאותין בו ביום טוב משלחין אותו! - הכי קאמר: כל שנאותין בו בחול משלחין אותו ביום טוב

חברותא ביצה דף טו עמוד א

רב ששת שרא להו לרבנן לשדורי לשלוח תפלין ביומא טבא. אמר ליה אביי: והא אנן תנן: כל שנאותין בו, שהוא מוכן לשימוש ביום טוב - משלחין אותו. ותפלין אין מניחים אותן ביום טוב. אמר ליה רב ששת: הכי קאמר התנא במשנה: כל שנאותין בו [ואפילו אם שמושו מותר רק] בחול - משלחין אותו ביום טוב.

פשטות לשון הגמרא היא שכל דבר שניתן להשתמש בו, בזמן מן הזמנים, מותר לתת במתנה ביום טוב. מכיוון ש"לכל זמן, ועת לכל חפץ", המשמעות הפשוטה היא שניתן לתת כל מתנה ביום טוב. אם כך, מה משמעות הכלל הזה? נעיין בדברי רש"י –

רש"י מסכת ביצה דף טו עמוד א

והאנן תנן כו' - ותפלין אין נאותין בהן ביום טוב, כדאמר בערובין (צו, א) יצאו שבתות וימים טובים שהן עצמן אות. כל שנאותים בו בחול - שהוא מתוקן כל צרכו.

משלחין אותו ביום טוב - דהאי ביום טוב דקתני מתני' - לאו אנאותין דלקמיה קאי, אלא אמשלחין דבתריה, ולא תווי תפלין אתא, דאי נמי מנח להו ביום טוב - ליכא אסורא, ומיהו, סנדל המסומר - לא, דלא לימא מדשרו רבנן לשלוח, שמע מינה מותר לנעלו.

רש"י מציב שני תנאים להיתר נתינת מתנה ביום טוב – 1. שיהיה מוכן לשימוש מידי. 2. שהשימוש אינו אסור ביום טוב. לדוגמא – אין איסור להניח תפלין ביום טוב, אין חובה להניחם. כיצד מוגדר שימוש מידי? הרשב"א הלך בדרכו של רש"י, ומסביר –

עבודת הקודש בית מועד שער ג סימן ח אות מז

כל שנאותין בו בחול כמות שהוא, ואין צריך אומן לתקנו – משלחין אותו ביום טוב, ואף על פי שאין ראוי להשתמש בו ביום טוב. כיצד, משלחין תפלין תפורים ביום טוב. ולמה התירו כן ולהוציא מרשות היחיד לרשות הרבים? לפי ששמחה היא לו שמתכבד במתנותיו אצל חברו, והרי זה כצורך היום

הרשב"א מסביר שאסור להקנות דברים לאנשים סתם ביום טוב, אלא רק מתנות שנועדו לשמח את המקבל ביום טוב. כיצד נבחין בין נתינת מתנה לבין הקנאת דבר שהמקבל לא משלם עליו כרגע? אם המתנה צריכה לעבור עיבוד נוסף, אין את השמחה המתירה לתת מתנה ביום טוב.

(חשוב לציין – הרשב"א מזכיר בדבריו שהתירו הוצאה מרשות לרשות בכדי לתת מתנה לחברו ביו"ט. מצד אחד, כאמור, אין הבדל בין דיני נתינת מתנה בשבת וביום טוב. אך היתר טלטול לצורך נאמר רק על יום טוב. בשבת הוצאה מרשות לרשות וטלטול ברשות הרבים הם מלאכה דאורייתא, שאין לה היתר לכל צורך שאינו פיקוח נפש!)
הרמב"ם הקל יותר –

רמב"ם הלכות יום טוב פרק ה הלכה ו

כל שנאותין בו, אפילו בחול, אף על פי שאין נאותין בו ביום טוב, כגון תפלין – מותר לשלוח לחבירו ביום טוב, ואין צריך לומר דבר שנאותין בו ביום טוב, כגון יינות שמנים וסלתות, שמותר לשלוח. וכל דבר שאין נאותין בו בחול עד שיעשה בו מעשה שאסור לעשותו ביום טוב – אין משלחין אותו ביום טוב

מותר לשלוח דברים שצריכים לעבור עיבוד נוסף רק אם מותר לבצע את העיבוד הנוסף ביום טוב עצמו (כפי שלמדנו בשיעור הקודם, אסור לטרוח בשבת ויום טוב טרחה שנועדה לימי החול, כך שאסור לבצע את הטרחה הזאת ביום טוב). הדברים מתבהרים בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה –

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ביצה פרק א משנה ט

טעם אסור בית שמאי שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול. גם בית הלל לא התירו ... יעשה מעשה יום חול גמורים. והתבואה אינה ראויה לאכילה שהרי היא צריכה טחינה ואסור לטחון ביום טוב

כפי שלמדנו לעיל, בית שמאי אסרו נתינת מתנות שאינן מנות המוכנות לאכילה מידי. בית הלל התירו, אך צריך להקפיד שלא ייעשה בדרך של ימי החול. הקריטריון הוא הצורך לעשות מעשה של ימי החול כדי להכין את המתנה לשימוש.

נראה שהרמב"ם, רש"י והרשב"א מסכימים שעצם נתינת המתנה בכדי לשמח את חברו נחשבת צורך שמחת יום טוב, ומתירה את נתינת המתנה. אך הריטב"א חולק על כך –

חידושי הריטב"א מסכת ביצה דף טו עמוד א

ולא נהיר, אלא הכא במאי עסקינן? שיש בהן צורך יום טוב, כגון להתלמד בהם להלכותיהם

הריטב"א סבור שעצם שמחת יום טוב שבנתינת וקבלת המתנה אינו הופך זאת לצורך יום טוב המספיק להצדיק עשיית מעשה קניין ביום טוב. הריטב"א פוסק שמותר לשלוח רק דברים שיכולים להשתמש בהם ביום טוב. לדוגמא – ניתן להתעסק בתפילין כדי ללמוד את הלכותיהם ביום טוב. הלימוד הזה נחשב צורך יום טוב, אך עצם נתינת המתנה לא. בשולחן ערוך נפסק כרמב"ם –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות יום טוב סימן תקטז סעיף א

מותר לשלוח לחבירו ביום טוב בהמה, חיה ועוף אפילו חיים, ויינות, שמנים וסלתות וקטניות, אבל לא תבואה, לפי שמחוסרת טחינה שהיא מלאכה האסורה ב"ט.

סעיף ג

משלחים כלים אף על פי שאינם תפורים, שהם ראויים לישען עליהם, ואפילו יש בהם כלאים, אם הם קשים; ומשלחין תפילין, כיון שראויים להניחם בחול הגה: וכל כיוצא בזה. אפילו דרך רשות הרבים מותר לשלוח.

הקריטריון שהציב השולחן ערוך הוא שיהיו מוכנים לשימוש בחול ללא צורך בהכנה האסורה ביום טוב, כדברי הרמב"ם.

אם כך עולה למעשה שודאי שמותר לשלוח דברי מאכל בשבת, גם אם אין בהם צורך לשבת, וכן מותר לשלוח מתנות לחברו כדי להעצים את עונג השבת שלו, אך כל זאת בתנאי שהמתנה מוכנה לשימוש.

יש להעיר ולהזכיר אודות דברי האור זרוע. האור זרוע אוסר הקדשת הקדשות לבית הכנסת בשבת, וכותב שאסור אפילו לתת מתנה בשבת. לאור הדברים שלמדנו יש לבאר את כוונתו – הקב"ה לא זקוק למתנות שלנו, ולכן בהקדשת הקדשות למיניהם אין צורך שבת או יו"ט. המתנות שהאור זרוע אוסר לתת הן מתנות מהסוג הזה – מתנות שאין למקבל צורך שבת ויו"ט בהם.

לסיכום:

כשם שאסור להקדיש הקדשות בשבת ויו"ט, כך אסור לתת מתנות שאין בהן צורך שבת או יו"ט. כך פסקו האור זרוע והרמב"ם.

לגבי מתנות שיש בהם צורך שבת או יו"ט –

כבר בספר נחמיה (ח,י) יש תיעוד של מנהג שליחת מנות ביום טוב למי שזקוק להם, כאמצעי להגברת השמחה.

חלקו בית הלל ובית שמאי (במשנה ביצה פרק א משניות ט-י) אודות גבולות היתר נתינת המתנות בשבת ויו"ט.

לפי בית שמאי ההיתר מוגבל למנות המוכנות לאכילה בלבד.

לפי בית הלל מותר לשלוח גם חומרי גלם הדורשים עיבוד, אך לא עיבוד האסור ביו"ט, 'כל דבר שנאותין בו ביום טוב'.

בגמרא (ביצה דף ט"ו ע"א) רב ששת מסביר שמותר גם לשלוח דברים שנאותים מהם בחול, ומתיר לשלוח תפילין לחברו ביו"ט.

אמירה זו דורשת ביאור. אם מותר לשלוח דברים שניתן ליהנות מהם בחול, על פניו המשמעות היא שניתן לשלוח כל דבר!

ראינו שלושה פתרונות בראשונים לשאלה זו –

א. ריטב"א – מותר לשלוח דברים שיש להם שימוש בחול, בתנאי שיש להם שימוש גם ביום טוב. לדוגמא – יש שימוש חשוב לתפילין ביום טוב – ניתן לעיין בהם וללמוד את הלכותיהם.

מדבריו עולה שכל דבר שאין לו שימוש מעשי ביום טוב, אסור לשלוח במתנה ביום טוב. נקודה זו מודגשת מכיוון שיתר הראשונים חלקו עליו בזה.

ב. רש"י, רשב"א – מותר לשלוח מתנות לחברו ביום טוב כדי לשמח אותו ביום טוב. בכדי שזו תהיה מתנה הראויה ליום טוב, יש לשלוח רק דברים המוכנים לשימוש מידי, המשמחים יותר.

ג. רמב"ם – מצד דיני מתנה בשבת ויו"ט – מותר לתת כל מתנה. אך חז"ל אסרו לתת מתנה שבהכנתה יש חילול שבת או יום טוב.

השולחן ערוך פסק כרמב"ם.

המשמעות למעשה היא שודאי שמותר לשלוח דברי מאכל בשבת, גם אם אין בהם צורך לשבת, וכן מותר לשלוח מתנות לחברו כדי להעצים את עונג השבת שלו, אך כל זאת בתנאי שהמתנה מוכנה לשימוש.

דרך ההקנאה

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף יז עמוד א

מי שלא הניח עירובי תבשילין, הרי זה לא יאפה ולא יבשל ולא יטמין, לא לו ולא לאחרים, ולא אחרים אופין ומבשלין לו. כיצד הוא עושה - מקנה קמחו לאחרים, ואופין לו ומבשלין לו.

כאשר יום טוב סמוך לשבת, אסור לבשל לכבוד שבת ביום טוב אלא אם כן מניח עירוב תבשילין. אדם שלא הניח עירוב תבשילין, לא רק שאינו יכול לבשל, גם לאחרים אסור לבשל את האוכל שלו. אם הוא רוצה שהאוכל שלו יתבשל, עליו להקנות את מוצרי הגלם שלו לאחרים שעירבו עירוב תבשילין. עתה, שמוצרי הגלם שלהם, מותר להם לבשל אותם, ומותר לו לאכול את האוכל המבושל בשבת.

הר"ן על הר"ף מסכת ביצה דף ט עמוד ב

לאקנויי. בלשון מתנה בלא סודר אלא כשאר מטלטלין הנקנין במשיכה, אם צריך לתת קמחו במתנה שיהו אחרים מותרין לאפותו ולתת לו

עקרונית יש שתי אפשרויות להבנת דברי הר"ן –

1. הקנאת הקמח בסוגיה שלנו כמוה כהקנאת כל צורך שבת ויום טוב שהותרו בסוגיה הקודמת. הר"ן מעיר על כל הסוגיה שכל קניין שנעשה בשבת ויום טוב צריך להיות בדרך של משיכה, ולא קניין סודר, מכיוון שקניין סודר מבטא עשייה מסחרית (עסקית?) יותר.
2. במקום שמותר לתת מתנות בשבת ויום טוב, מותר להקנותן בכל מעשה קניין שחפצים. במקרה של הקמח ההיתר דחוק יותר (מסיבות שעוד נעמוד עליהן), ולכן הר"ן הגביל את ההיתר, שלכל הפחות מעשה הקניין יהיה מעשה הקניין הפשוט ביותר. המרדכי פוסק –

מרדכי מסכת ביצה פרק יום טוב רמז תרעו

מקנה קמחו לאחרים – ובהאי גוונא התיירו להקנות ביום טוב משום מצוה. וכן לולב ואתרוג יוצאין בהן כל העם על ידי מתנה על מנת להחזיר, ודכוותיה קונין ואפילו בשבת

המרדכי כולל את הקנאת הקמח בקבוצת הדברים שמותר להקנות ביום טוב לצורך יום טוב. לפי האפשרות הראשונה שהצענו בר"ן, אין בהכרח מחלוקת בין הר"ן והמרדכי. אמנם לא מצאנו שהמרדכי הגביל את הקניין ביום טוב שייעשה רק במשיכה, אך יתכן שהוא מסכים לכך. מצד שני, יתכן ששתיקתו בנדון מניחה שבמצבים שמותר להקנות ביום טוב, אין כל הגבלה על דרך הקניין, אחרת היה לו להעיר שיש הגבלה שכזאת.

לפי האפשרות השנייה שהצענו בר"ן, ודאי שיש מחלוקת בין הר"ן והמרדכי. לפי אפשרות זו, לפי הר"ן מדובר כאן בהיתר חריג (טרם עמדנו על טעמו), ולכן יש להחמיר באופן הקניין שנעשה. המרדכי, לעומת זאת, מדגיש שמדובר בדיוק באותו היתר של נתינת מתנה לכל צורך ביום טוב. הבית יוסף כותב על כך דבר מפתיע ביותר –

בית יוסף אורח חיים סימן תקנז (לסעיף כ)

ואיני מבין דבריו, דאי בלשון מתנה בלא סודר, מאי איריא משום מצוה, בלא מצוה נמי אמאי ליתסר? ... ואפשר דאפילו להקנות במשיכה בלא קנין סודר סובר המרדכי דאסור משום דמיחזי כמקח וממכר, ובמקום מצוה התיירו

מדברי הבית יוסף עולה שמבין את מחלוקת הראשונים באופן הבא – כאשר אין צורך מצווה או יום טוב – לפי המרדכי אסור להקנות חפצים כלל. לפי הר"ן – אין איסור להקנות חפץ מיד ליד, באופן שאינו בדרך מקח וממכר. כאשר יש צורך מצווה, או צורך יום טוב – לפי המרדכי מותר להקנות (כנראה שגם אז – רק בדרך של מסירה מיד ליד. אמנם המרדכי לא הזכיר את זה, אך נראה שכך דייק הבית יוסף בדבריו), לפי הר"ן מותר להקנות בכל דרך שהיא.

מדוע, אם כך, הר"ן הגביל את הקניין במקרה שלנו למשיכה בלבד?

נראה שהראשונים התמודדו עם הבעיה בדרך הבאה –

מדובר בהקנאת מוצרי גלם ביום טוב, כאשר השימוש בהם באופן מובהק לא נועד לשימוש המקבל (אלא רק לבשל עבור הנותן), וגם לא עבור יום טוב (שהרי התבשילים נועדו לאכילה בשבת). לכאורה במצב זה אי אפשר להתייחס למתנה כמתנות שעסקנו בהן לעיל, אלא מדובר בהקנאה שאינה צורך יום טוב, ואף לא נועדה לשמח את המקבל. מדוע, אם כך, מותר להקנות לאחרים את מוצרי הגלם?

הר"ן עונה – ההיתר הוא להקנות רק באופן שמותר להקנות כל דבר אחר – בדרך שלא נראית כמקח וממכר כלל. כעין זה כתוב בראשונים נוספים –

בית הבחירה (מאירי) מסכת ביצה דף יז עמוד א

אם הקנה קמחו במתנה לאחר שעירב אותו המערב יכול לאפותה ולשלחה לו כמו שאפשר לו להאכילו את שלו ואפילו בשלו לעצמן מבשלין לו כדרך שמבשלין לאורחים, ואין לחוש להקנאה כזו ביום טוב, שהרי מתנה מיד ליד היא שלא כדרך קנין

מלשונו ניכר מאוד שאין כאן היתר הקנאה רגיל, מהסוג שלמדנו עליו בחלק הקודם של השיעור. ההיתר הוא רק מחמת שלא עושה זאת בדרך קניין כלל. הווה אומר – מותר לתת מתנות מיד ליד בשבת ויום טוב, גם אם אין בהן צורך לשבת ויום טוב או צורך מצווה (וכך גם מניח הבית יוסף כמובן מאליו, עד כדי שמקשה על המרדכי, מדוע ראה צורך לומר שיש כאן היתר לצורך מצווה). לעומת זאת, המרדכי עונה – הקנאת מוצרי הגלם לחברו ביום טוב לצורך שבת נחשב צורך מצווה, ולכן לשיטתו מותר להקנות את הקמח ככל צורך מצווה אחר. וכך מצאנו בראשונים נוספים –

ספר אור זרוע חלק ב - הלכות יום טוב סימן שמג

מקנה קמחו לאחרים ואחרים אופין ומבשלין לו ומשום שמחת יום טוב התיירו להקנות קמחו לאחרים

מלשון הבית יוסף נראה שנוטה לפסוק כר"ן (שהרי תמה על המרדכי, ואף כתב את דבריו בלשון "ואפשר"). מהב"ח נראה שלמד את המרדכי באותו אופן, ופסק כמותו –

ב"ח אורח חיים סימן תקכז

קנייה זו היא בלא קנין סודר אלא בלשון מתנה גרידא ובמשיכה. ואף על פי דמיחזי כעובדין דחול, משום מצוה התיירו להקנותו, כי היכי דמקני לולב ואתרוג ביום טוב

הב"ח מעתיק את דברי המרדכי בסוף דבריו, ובתחילתם מגביל וכותב שגם במקום מצווה מותר להקנות רק במשיכה. עולה מהב"ח שלפי המרדכי, בכל מקום שמותר להקנות ביום טוב, מותר להקנות רק בדרך מתנה, ללא קניין סודר. גם המגן אברהם למד כך את דברי המרדכי, ופסק כמותו –

מגן אברהם סימן תקכז ס"ק יט

שיתן קמחו. במשיכה ולא בקניין סודר, ועיין מה שכתבתי סימן ש"ו

ובסימן ש"ו כתב –

מגן אברהם סימן שו ס"ק טו

המרדכי סובר דאסור ליתן דבר במתנה לחבירו ביי"ט ושבת אא"כ לצורך מצוה עכ"ל, ופשוט לצורך שבת שרי ... וכ"מ בעירובין דף ע"א דמקנה רשותא בשבת אסור אפילו בלא קנין סודר

כלומר, בלא צורך המצווה או צורך שבת – אסור להקנות בשום אופן, וכאשר יש צורך מצווה או צורך שבת – מותר, אך בלא קניין סודר.

יצוין שהבית מאיר (הרב מאיר פחנר, תפ"ה-תקס"ז, אב"ד החשוב בדורו, בדנציג שהייתה בצפון פולין באותה עת. חיבר את ספרי "בית מאיר" על השו"ע ועל חלקים נרחבים מהש"ס) הציע שהמרדכי מודה לר"ן, וגם אם הם חולקים, פסק כר"ן, ולא כמרדכי –

בית מאיר אבן העזר סימן מ"ה ד"ה י"א דבמקום

הר"ן על כרחנו מחלק בין נתינת משכון, דהוי בכלל גזירת מקח וממכר, לבין מתנה במשיכה ללא קניין סודר, דוודאי שרי! ... שמע מינה שאין בנתינת מתנת מטלטלין במשיכה גזירת מקח וממכר ... ואפילו המרדכי לעני"ד מודה לר"ן, אלא שכתב לרווחא דמילתא. ואף אי פליג, לעני"ד דברי הר"ן מוכרחים

לסיכום:

בגמרא במסכת ביצה (דף י"ז ע"א) נאמר שמי שלא הניח עירוב תבשילין, יקנה את חומרי הגלם שלו לאחר, שעירב, והלה יבשל עבורו.

הקנאה זו אינה מתנה שנועדה לשמח את המקבל, ומטרתה אף אינה עבור יו"ט, אלא זו רק דרך להתיר לבשל ולהכין את המוצרים הללו ביו"ט עבור שבת. מה, אם כך, ההצדקה להיתר להקנות לאחר ביו"ט? הר"ן והמאירי כתבו שיקנה את המתנה בדרך של מסירה מיד ליד, ובדרך זו אין בעיה של הקנאת מתנות, גם אם אין בהן צורך שבת ויו"ט או צורך מצווה.

המרדכי והאור זרוע כתבו שהצורך בבישול לשבת נחשב צורך מצווה, ולצורך מצווה מותר לתת מתנה (כשם שמותר לתת מתנה לצורך שבת ויו"ט).

הבית יוסף תמה על דבריהם – מכיוון שסביר שימסור את המתנה מיד ליד, מדוע לדחוק ולטעון שהקנאה זו נחשבת צורך מצווה?

מהדברים עלה שהראשונים והפוסקים חלקו בשלושה דברים –

א. האם הקנאת מוצרי הגלם ביום טוב לצורך בישול בשבת הוא צורך מצווה? לפי הר"ן, מאירי ובית יוסף – לא. לפי המרדכי והאור זרוע ב"ח – כן.

ב. האם מותר להקנות בשבת ויו"ט מתנות שאין בהם צורך מצווה או צורך שבת ויו"ט דרך מסירה מיד ליד? לפי הר"ן, מאירי, בית יוסף ובית מאיר – כן. לפי המרדכי, אור זרוע, מג"א וב"ח – לא.

ג. כאשר מקנה מתנה שיש בה צורך שבת ויו"ט, האם מותר להקנותה בקניין סודר? לפי הר"ן והמאירי – כן. לפי המרדכי אור זרוע מג"א וב"ח – לא.

מתנות לחתן וכלה ולחתן בר מצווה**מגן אברהם סימן שו"ק טו**

צ"ע מה שנוהגין ליתן במתנה כלים לחתן הדורש בשבת

מנהג ישראל שהקהילה נותנת בשבת מתנת בר מצווה ומתנה לחתן וכלה. המגן אברהם תמה – מדוע שדבר זה יהיה מותר?

כפי שלמדנו לעיל, הבית מאיר מציע שהמרדכי לא חלק על הר"ן, ואף אם חלק, טוען שיש לפסוק כר"ן. הבית מאיר מביא את הטענות הללו מפורשות כנגד תמיהת המג"א –

בית מאיר אבן העזר סימן מ"ה ד"ה י"א דבמקום

ואני תמה (על דברי המג"א) ... הרי דהר"ן על כרחנו מחלק בין נתינת משכון, דהוי בכלל גזירת מקח וממכר, לבין מתנה במשיכה ללא קניין סודר, דוודאי שרי! ... שמע מינה שאין בנתינת מתנת מטלטלין במשיכה גזירת מקח וממכר ... ואפילו המרדכי לעני"ד מודה לר"ן, אלא שכתב לרווחא דמילתא. ואף אי פליג, לעני"ד דברי הר"ן מוכרחים ... מה שכתב (המג"א) "וא"כ צ"ע מה שנוהגים" וכו' זה לעני"ד משנה מפורשת דשרי!

הפוסקים כר"ן וכבית יוסף, ונוקטים שאין כלל איסור לתת מתנה מיד ליד בשבת, ודאי שלא רואים כל בעיה בנתינת מתנה בידיים לחתנים בשבת. פוסקים רבים אחרים, שפסקו כמג"א לעניין איסור נתינת מתנה מיד ליד שלא לצורך השבת או צורך מצווה, ביארו שבמקרים הללו גם מדובר על צורך מצווה. לדוגמא –

אליה רבה סימן שו"ק יט

כתב מג"א ... צריך עיון מה שנוהגין ליתן במתנה כלים לחתן הדורש בשבת ע"כ. ונראה דחשבינן נמי צורך מצווה להגדיל כבוד התורה ולשמח חתן וכלה, ולפעמים הם עניים

ערוך השולחן אורח חיים סימן שו"ק יז

ויש מי שתמה על מה שנותנין מתנות לחתן בשבת [מג"א] אבל באמת אין איסור בזה דמקרי דבר מצווה שהרי מצווה לשמח חתן וכלה וגם הוה צורך היום דאחרי שהמנהג בשבת הראשון אחר הנשואין לעשות משתה והיא זמן שמחה להחתן והכלה ובוודאי מותר לשמחם במתנות וכן המנהג ליתן להכלה אז מתנות ואין בזה דרא דאיסורא כלל ומנהג ישראל תורה היא

וכך כתב החתם סופר לגבי נתינת מתנה לדרשן –

חתם סופר אורח חיים סימן שו"ק על המג"א ס"ק טו

לרב הדורש אין ספק, משום דהוה דורון לחכם וכבוד התורה ותפארת וחיבוב מצווה, וכבר כתב ב"י סימן תקכ"ז בשם המרדכי הנ"ל דלצורך מצווה שרי ליתן מתנה

והשרידי אש כתב שדברי החתם סופר נכונים גם לפי המג"א –

שו"ת שרידי אש חלק א סימן לג עמוד עו

מעיקר הדין ... מותר לתת מתנה בשבת מיד ליד מטלטלין, ורק קרקע אסור לתת במתנה או מטלטלין בקנין סודר ... מ"מ צריך לחוש לדעת המרדכי והמג"א שאוסרים. מיהו יש לעיין בהגהות החת"ס ז"ל לאו"ח סי' ש"ו, שכתב להתיר לתת מתנה לרב הדורש משום שיש בזה משום כבוד התורה וחיבוב מצווה... וא"כ גם בבר מצווה יש מקום חיבוב תורה ומצות

מהי המחלוקת? אם יש בכך צורך מצווה, מדוע המג"א תמה על המנהג?

נראה שהמג"א סבר שמותר לתת מתנות בשבת ויו"ט כדי לשמח את המקבל בשמחת שבת ויו"ט, אך אסור לתת מתנה בשבת לצורך אחר. המתנה הניתנת לחתן בר מצווה, או חתן וכלה, ניתנת בשביל השמחה שבחיים הפרטיים, ואינה קשורה לשבת. לכן המג"א תמה על המנהג (עיין בארחות שבת פרק כ"ב הערה ס). רבים מהפוסקים כתבו שאמנם מצד הדין יתכן ומותר לתת את המתנה בשבת, אך ראוי לחוש לדברי המג"א. החת"ס עצמו כתב שגם לשיטת המג"א ניתן להגן על המנהג –

חתם סופר אורח חיים סימן שו"ק על המג"א ס"ק טו

רוב פעמים כבר יחדו הכלים מערב שבת מה שרוצים לשלוח מחר לחכם, וכיון שהפריש כבר יצא מרשות בעליו משום דכתיב בפיך [דברים כג, כד] זו צדקה [ראש השנה ו, א], וא"כ מה שנותן אח"כ בשבת אינו אלא לפרסומי מלתא

החתם סופר אומר שניתן להקנות את המתנה לפני שבת, ואזי אין איסור בנתינת המתנה. ואם מדובר בנתינה לחכם, יתכן שעצם הקביעה שהמתנה ניתנת לחכם כבר מקנה לו את המתנה (מכיוון שבהקשר של צדקה מספיק להקצות חפץ בפה כדאי להוציאו מרשות הנותן).

גם השרידי אש, למרות שכתב שמעיקר הדין אין איסור לתת את המתנה בשבת, הציע פתרונות –

שו"ת שרידי אש חלק א סימן לג עמוד עו

טוב עשה כת"ר שנוהג לומר להשמש שיזכה להקטן ערב שבת ק', ויש עצה אחרת, שיאמר לבר מצוה שלא יתכן לקנות בשבת אלא אחר ש"ק ... ובזה יוצא לכל הדעות, אפילו של המחמירים ביותר.

הפתרון הראשון הוא להקנות את החפץ לפני שבת. הפתרון השני הוא למסור את החפץ ללא כוונת הקנאה. החפץ יישאר אצל חתן הבר מצווה, אך לא יעבור לבעלותו עד אחרי שבת.

שו"ת יחיה דעת חלק ג סימן כא

המנהג שנהגו להעניק מתנה מטעם הנהלת בית הכנסת לחתן הבר - מצוה בשבת, יש לו על מה שיסמוך, והנח להם לישראל. ומכל מקום נכון יותר שגבאי בית הכנסת יזכה לו המתנה מערב שבת על ידי אחר, באופן שיגביה את המתנה, ויאמר: אני זוכה לו לפלוני מתנה זו. דקיימא לן זכין לאדם שלא בפניו ... וכן יש לנהוג בכל מתנה שאדם רוצה להעניק לחבירו בשבת או ביום טוב, שיזכה לו אותה מערב שבת, ואז מותר ליתנה לחבירו בשבת, אם אין עליה תורת מוקצה, וכזה ראוי לעשות.

ג. רכישת מוצרים לצורך שבת

למדנו עד כה שמותר לתת מתנה בשבת (או יום טוב) מתנה לצורך השבת (או יום טוב), הן לשימוש בו ביום, והן בכדי לשמח את המקבל בשמחת השבת או החג. גם מקח מותר אם יש בו צורך לשבת או יום טוב, אלא שיש לבצע את המקח באופן שלא יראה כחולין –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף כט עמוד ב

משנה. הולך אדם אצל חנוני הרגיל אצלו, ואומר לו: תן לי ביצים ואגוזים במנין, שכן דרך בעל הבית להיות מונה בתוך ביתו.

גמרא. תנו רבנן: הולך אדם אצל רועה הרגיל אצלו, ואומר לו: תן לי גדי אחד או טלה אחד; אצל טבח הרגיל אצלו ואומר לו: תן לי כף אחת או ירך אחת; אצל פטם הרגיל אצלו ואומר לו: תן לי תור אחד או גוזל אחד; אצל נחתום הרגיל אצלו ואומר לו: תן לי ככר אחד או גלוסקא אחת; ואצל חנוני הרגיל אצלו ואומר לו: תן לי עשרים ביצים או חמשים אגוזים, עשרה אפרסקין וחמשה רמונים ואתרוג אחד, ובלבד שלא יזכיר לו סכום מדה. רבי שמעון בן אלעזר אומר: ובלבד שלא יזכיר לו סכום מקח.

רש"י מסכת ביצה דף כט עמוד ב

גמרא. רועה - זה המגדל בהמות, ופעמים שמוכר מהן. הרגיל אצלו - שמתוך שרגיל אצלו מאמינו, ונותנו לו בלא פסוק דמים. פטם - המפטם עופות, לשון משמין. סכום מדה - קב או קבים. סכום מקח - דמים.

מהדברים עולה שמצד אחד, מותר לפנות לחנוני ולבקש ממנו מאכלים שיש צורך בהם ביום טוב. אך יש להיזהר שהדברים לא יעשו כדרך מקח. היתר המשנה לבקש מספר מסוים של מוצרים הוא מפני שכך עושים גם בעלי בתים כחלק מהיחסים החברתיים ביניהם. אומנם אם הלוקח מזכיר כמה יחידות נלקחו בפעמים אחרות, זהו סימן מובהק ליחסים מסחריים ולכן זה אסור. ההמלצה היא לפנות לחנוני הסומך עליו, וכך יוכל לקבל את הדרוש בלא לפסוק דמים (לסגור ולדבר על מחיר). בגמרא במסכת ביצה יש פירוט נרחב על דרכי המקח השונים. לא ניכנס לעובי הסוגיות, שהרי כיום דרכים אלה לא נהוגות.

נקרא בעיון את דברי הרמב"ם ונשים לב לשני הצדדים. מצד אחד, יש כאן זהירות גדולה שלא ידברו על סכומי כסף, ולא ייכנסו לעומק החשבונות ההדדיים. מצד שני, יש הקפדה גדולה שלא לחסום את היכולת לקבל גם ביום טוב את צרכי החג הדרושים. חנוני שיחשוש שמא לא יקבל את המגיע לו עלול לסרב לספק את הסחורה. לכן ניתנת תשומת לב משמעותית לכך, גם בהקפדה על שימוש בדרכי בדרכי מדידה עקיפות הנעשות, וגם בהבטחת יכולתו של החנוני לתבוע את חובו אחרי השבת (הדיון בנושא זה מופיע בגמרא במסכת שבת דף קמ"ח ע"ב), ובהלכה זו הרמב"ם מסיים את סדרת ההלכות העוסקות בהיתר המקח לצורך יום טוב –

רמב"ם הלכות יום טוב פרק ד**הלכה יט**

דברים רבים אסרו ביום טוב משום גזירת מקח וממכר, כיצד? אין פוסקים דמים לכתחלה על הבהמה ביום טוב, אלא מביא שתי בהמות שוות זו לזו, ושוחטין אחת מהן, ומחלקין ביניהן, ולמחר יודעין כמה דמי השנייה, וכל אחד ואחד נותן דמי חלקו, וכשהן מחלקין ביניהן לא יאמר זה אני בסלע ואתה בשנים, שאין מזכירין שום דמים אלא זה נוטל שלישי וזה רביעי.

הלכה כא

לא יאמר אדם לטבח: תן לי בדינר בשר, אלא – תן לי חלק, או חצי חלק, ולמחר עושין חשבון על שווי, וכן לא יקח מבעל החנות במדה או במשקל, אלא כיצד הוא עושה? אומר לחנווני: מלא לי כלי זה, ולמחר נותן לו שווי, ואפילו היה כלי המיוחד למדה ימלאנו, והוא שלא יזכור לו שם מדה.

הלכה כג

ומותר ליקח מן החנווני ביצים ואגוזים במנין, וכן כל כיוצא בהן, ובלבד שלא יזכור לו שם דמים ולא סכום מנין, כיצד סכום המנין? הרי שהיה נושה בו עשרה רמונים או עשרה אגוזים, לא יאמר לו ביום טוב: תן לי עשרה כדי שיהיה לך עשרים אצלי, אלא לוקח סתם, ולמחר עושה חשבון.

הלכה כד

הולך אדם אצל רועה הרגיל אצלו, או אצל הפטם הרגיל אצלו, ולוקח ממנו בהמות ועופות כל מה שירצה. והוא שלא יזכור לו שם דמים ולא סכום מנין.

הלכה כה

הלואות יום טוב תובעין אותה בדין שאם תאמר לא ניתנה להתבע אינו נותן לו כלום ונמצא נמנע משמחת יום טוב.

ההלכות הללו נאמרו במשנה וגמרא בהקשר של ימים טובים, מכיוון שביום טוב מותר טלטול לצורך, ומותר לעשות מלאכות אוכל נפש, ועל כן היתר זה שימושי הרבה יותר מאשר בשבת. אך הדברים נפסקו גם ביחס לשבת –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שכג סעיף ג

מותר לומר לחברו: תן לי ביצים ואגוזים במנין.

סעיף ד

מותר לומר לחנווני: תן לי ד' ביצים וה' רמונים, ובלבד שלא יזכיר לו שם דמים ולא סכום מדה ולא סכום מנין, לומר: הרי שיש לך בידי חמשים אגוזים תן לי חמשים אחרים והרי יש לך בידי מאה הגה: וכן בסכום דמים אינו אסור אלא זכה"ג שאומר: תן לי צדק וכן דמים ויהיה לך צדק וכן, אבל בלאו הכי, שרי. וכן בסכום מדה, דוקא זכה"ג אסור, אבל בלאו הכי, שרי. ואף על גב דאסור להזכיר דמים כלל, היינו צדק שאין מקחו ידוע, אבל צדק שידוע, רק שאומר לו כמה צדק, שרי אם לא שמזכיר לו סכום. ואף על גב שיש מחמירין צדק זה, כבר פסק המנהג במדינות אלו להקל, וכסברא הנכרת.

בשיעור הבא נלמד שאסור לעיין בכתבים הקשורים למסחר. לכן כתבו הראשונים (תשובת הרא"ש כלל כב סימן ז) שאין לכתוב שטרות שכתובים עליהם המוצרים השונים, אלא לעשות סימון אחר –

משנה ברורה על שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שכג סעיף ד

נהגו ליתן גרעין או שאר דבר על שם האיש לסימן

במלונות רבים יש מחיר מוגדר לסעודות השבת, ומי שמעוניין להוסיף על כך שתייה או מיני מגדנות יכול לעשות זאת במשך השבת. כאמור, חשוב שהדברים לא ייעשו בצורה של מקח – לא יזכירו את המחיר של המוצרים, ורק יעשו סימן, בדרך מותרת, לזיכרון החוב.

סיכום**איסור מקח וממכר בשבת**

בגמרא (במסכת ביצה דף לז ע"א) מובא שאסור להקדיש וכדו' גזירה משום מקח וממכר. אך לא הוסבר מדוע מקח וממכר אסור.

רש"י מציע שתי אפשרויות –

א. מקח וממכר כלול ב"ממצוא חפצך ודבר דבר".

ב. גזירה שמא יכתוב.

הרמב"ם פסק כאפשרות השניה.

אך לאיסור יש שורשים עתיקים יותר.

איסור מקח וממכר בשבת מתואר כחילול שבת חמור בספר נחמיה (פרק יג). על סמך דברי המכילתא, הרמב"ן למד שציווי התורה שהשבת והחג יהיו "שבתון" מחייב אותנו להימנע מעיסוק במסחר הקבוע שלנו. הריטב"א ובעקבותיו החתם סופר, ביארו שמקח וממכר באופן קבוע הוא איסור תורה, שהרי אינו מקיים את מצוות ה"שבתון" של השבת. מה שאסרו חז"ל הוא אפילו פעולה בודדת של מקח וממכר, שבעשייתה לא שינה את אוירת השבתון, אך חז"ל אסרו אותה. גם הרמב"ם (בתחילת

פרק כ"א מהלכות שבת) כתב שמתוך ציווי התורה "תשבות" גזרו חז"ל את גזירותיהם ותקנותיהם, וביאר המ"מ שכוונתו לאותו ההסבר – כל פעולה מסוימת היא איסור דרבנן, עמל בשבת כהתנהלות כללית היא עבירה מדאורייתא.

מתנות בשבת ויום טוב

כשם שאסור להקדיש הקדשות בשבת ויו"ט, כך אסור לתת מתנות שאין בהן צורך שבת או יו"ט. כך פסקו האור זרוע והרמב"ם.

לגבי מתנות שיש בהם צורך שבת או יו"ט –

כבר בספר נחמיה (ח, י) יש תיעוד של מנהג שליחת מנות ביום טוב למי שזקוק להם, כאמצעי להגברת השמחה. חלקו בית הלל ובית שמאי (במשנה ביצה פרק א משניות ט-י) אודות גבולות היתר נתינת המתנות בשבת ויו"ט. לפי בית שמאי היתר מוגבל למנות המוכנות לאכילה בלבד.

לפי בית הלל מותר לשלוח גם חומרי גלם הדורשים עיבוד, אך לא עיבוד האסור ביו"ט, 'כל דבר שנאותין בו ביום טוב'. בגמרא (ביצה דף ט"ו ע"א) רב ששת מסביר שמותר גם לשלוח דברים שנאותים מהם בחול, ומתיר לשלוח תפילין לחברו ביו"ט.

אמירה זו דורשת ביאור. אם מותר לשלוח דברים שניתן ליהנות מהם בחול, על פניו המשמעות היא שניתן לשלוח כל דבר! ראינו שלושה פתרונות בראשונים לשאלה זו –

א. ריטב"א – מותר לשלוח דברים שיש להם שימוש בחול, בתנאי שיש להם שימוש גם ביום טוב. לדוגמא – יש שימוש חשוב לתפילין ביום טוב – ניתן לעיין בהם וללמוד את הלכותיהם.

מדבריו עולה שכל דבר שאין לו שימוש מעשי ביום טוב, אסור לשלוח במתנה ביום טוב. נקודה זו מודגשת מכיוון שיתר הראשונים חלקו עליו בזה.

ב. רש"י, רשב"א – מותר לשלוח מתנות לחברו ביום טוב כדי לשמח אותו ביום טוב. בכדי שזו תהיה מתנה הראויה ליום טוב, יש לשלוח רק דברים המוכנים לשימוש מידי, המשמחים יותר.

ג. רמב"ם – מצד דיני מתנה בשבת ויו"ט – מותר לתת כל מתנה. אך חז"ל אסרו לתת מתנה שבהכנתה יש חילול שבת או יום טוב.

השולחן ערוך פסק כרמב"ם.

המשמעות למעשה היא שוודאי שמותר לשלוח דברי מאכל בשבת, גם אם אין בהם צורך לשבת, וכן מותר לשלוח מתנות לחברו כדי להעצים את עונג השבת שלו, אך כל זאת בתנאי שהמתנה מוכנה לשימוש.

דרך ההקנאה

בגמרא במסכת ביצה (דף י"ז ע"א) נאמר שמי שלא הניח עירוב תבשילין, יקנה את חומרי הגלם שלו לאחר, שעירב, והלה יבשל עבורו.

הקנאה זו אינה מתנה שנועדה לשמח את המקבל, ומטרתה אף אינה עבור יו"ט, אלא זו רק דרך להתיר לבשל ולהכין את המוצרים הללו ביו"ט עבור שבת. מהי, אם כך, ההצדקה להיתר להקנות לאחר ביו"ט?

הר"ן והמאירי כתבו שיקנה את המתנה בדרך של מסירה מיד ליד, ובדרך זו אין בעיה של הקנאת מתנות, גם אם אין בהן צורך שבת ויו"ט או צורך מצווה.

המרדכי והאור זרוע כתבו שהצורך בבישול לשבת נחשב צורך מצווה, ולצורך מצווה מותר לתת מתנה (כשם שמותר לתת מתנה לצורך שבת ויו"ט).

הבית יוסף תמה על דבריהם – מכיוון שסביר שימסור את המתנה מיד ליד, מדוע לדחוק ולטעון שהקנאה זו נחשבת צורך מצווה?

מהדברים עלה שהראשונים והפוסקים חלקו בשלושה דברים –

א. האם הקנאת מוצרי הגלם ביום טוב לצורך בישול בשבת הוא צורך מצווה? לפי הר"ן, מאירי ובית יוסף – לא. לפי המרדכי והאור זרוע ב"ח – כן.

ב. האם מותר להקנות בשבת ויו"ט מתנות שאין בהם צורך מצווה או צורך שבת ויו"ט דרך מסירה מיד ליד? לפי הר"ן, מאירי, בית יוסף ובית מאיר – כן. לפי המרדכי, אור זרוע, מג"א וב"ח – לא.

ג. כאשר מקנה מתנה שיש בה צורך שבת ויו"ט, האם מותר להקנותה בקניין סודר? לפי הר"ן והמאירי – כן. לפי המרדכי אור זרוע מג"א וב"ח – לא.

מתנות לחתן וכלה, ולחתן בר מצווה

לאור פסיקת המג"א כמרדכי, המג"א תמה מדוע נהוג לתת מתנות לבעלי שמחה בשבת. לכאורה משמע מדבריו שמותר לתת מתנות בשבת ויו"ט כדי לסייע בשמחת שבת ויו"ט, אך נתינת מתנה לבעלי שמחה נועדה לשמח את בעלי השמחה בשמחתם, ולא בשמחת השבת או החג, וזה אסור. עלו שלושה כיוונים לתרץ את מנהג העולם –

- א. להגדיר את נתינת המתנה כמתנה לצורך מצווה או שמחת שבת או יו"ט. כך נוקטים האליה רבה, ערוך השולחן, חתם סופר (לגבי דורון דרשה, לא מתנת נישואין או בר מצווה), והשרידי אש.
- ב. לפסוק כר"ן, שמותר לתת מתנות בשבת ויו"ט אם עושה זאת ע"י קניין מסירה מיד ליד. כך עלה מדברי הבית יוסף לעיל, וכך דחה הבית מאיר את תמיהת המג"א.
- ג. לקבל את הנחת המג"א, שאכן אסור לתת מתנה באופן זה בשבת ויו"ט, ונתינת המתנה נעשית ללא קניין, זה יכול להיעשות אם הקנו את המתנה למקבל מראש, או שהמקבל יחזיק את המתנה אצלו, ויתכוון שלא תיקנה לו עד אחרי שבת. כך כתבו החתם סופר שרידי אש והרב עובדיה.

בשיעור זה למדנו את איסור מקח וממכר ונתינת מתנות בשבת ויום טוב. בשיעור הבא נעסוק בשכר שבת.